

**Законодавчі ініціативи П. М. Добровольського в Чернігівській
міській думі**

Федусь Дар'я Михайлівна

Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка
Аспірантка кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії та
соціогуманітарних дисциплін ім. О. М. Лазаревського
fedusd93@gmail.com
ORCID 0000-0001-9866-5083

У статті на основі використання широкого кола джерел розглядається діяльність Петра Михайловича Добровольського в Чернігівській міській Думі. Висвітлюються заходи органів місцевого самоврядування щодо покращення життя місцевого населення.

Ключові слова: Чернігівська міська Дума, вибори, гласні, міський секретар, П. М. Добровольський.

**Законодательные инициативы П. М. Добровольского в Черниговской
городской думе**

Федусь Дарья Михайловна

Национальный университет «Черниговский коллегіум» им. Т. Г. Шевченко
Аспирантка кафедры истории Украины Учебно-научного института истории и
социогуманитарных дисциплин им. А. М. Лазаревского
fedusd93@gmail.com
ORCID 0000-0001-9866-5083

В статье на основе использования широкого круга источников рассматривается деятельность Петра Михайловича Добровольского в Черниговской городской Думе. Освещаются мероприятия органов местного самоуправления по улучшению жизни местного населения.

Ключевые слова: Черниговская городская Дума, выборы, гласные, городской секретарь, П. М. Добровольский.

Legislative initiatives of P. M. Dobrovolsky in the Chernihiv Municipal Duma

Fedus Daria

T. G. Shevchenko National University «Chernihiv Collegium».
Post-graduate student of the Department of Ukraine history
O. Lazarevsky Educational and Research Institute of history and humanities

In the article are considered activities of Peter Mikhailovich Dobrovolsky in the Chernihiv Municipal Duma based on use of a wide range of sources. The author cover events of the local self-government bodies aimed at improving the life of the local population.

Keywords: *Chernihiv Municipal Duma, elections, vowels, city secretary, P. M. Dobrovolsky.*

Початок ХХ ст. в Чернігові відзначився муніципальною активністю. Вибори проводились кожні 4 роки. Обирались гласні (60–90 чол. в другій половині ХІХ ст., 30–60 чол. на початку ХХ ст.) [47, с. 13]. Активно свої ідеї у стінах Чернігівської міської думи пропонував Петро Михайлович Добровольський. Більшість з ініціатив була підтримана. В 1905 р. він був обраний гласним, а в 1906 р. секретарем Чернігівської думи.

Постаті П. М. Добровольського в своїх працях приділяли увагу О. Коваленко [48], Л. Ясновська [50], Т. Демченко [46], В. Пристайко [49], але в більшості випадків згадували про його краєзнавчу та археологічну діяльність.

Для даного дослідження були використані періодичні видання: «Чернігівські губернські відомості», «Чернігівське слово», «Земський збірник Чернігівської губернії», які містять статті присвячені роботі секретарів та гласних міської думи, фонди Чернігівського державного архіву, спогади сучасників Добровольського та роботи самого Петра Михайловича.

Вивчення історії він поєднував зі службою в Чернігівській казенній палаті, звідки звільнився через конфлікт із керівником, пов'язаний з питаннями охорони місцевих пам'яток старовини [1, с. 197].

У зв'язку з запланованими в 1905 р. виборами гласних до Чернігівської Думи, Управа згідно ст. 35 і ст. 36 Міського положення, склала список осіб, які мають право бути обраними. Керуючись постановою від 6 жовтня 1892 р. Управа опублікувала список в Чернігівських Губернських відомостях (№ 22, 17 березня 1905 р.) і розклеїла на стовпах у місті [16].

Зібрання для виборів гласних в Чернігівську міську думу на період чотирьох років (1905–1909 рр.) проходило 30 квітня і продовжувалось з перервами 1–2 травня. Було обрано 26 гласних з запланованих 47. 2 травня зібрання закрито у зв'язку з відсутністю бажаючих балотуватися. На основі ст. 53 Положення було скликано нове зібрання на 8 травня [17].

У фондах Чернігівського державного архіву збереглися балотувальні листи з виборів гласних від 8 травня 1905 р. П. М. Добровольський зазначений під номером 32. «За» – 124, «проти» – 72. Результат – обраний [18].

Після обрання кожному гласному з нового складу Думи необхідно було 2 червня 1905 р. о 8 год. вечора прийняти присягу. «Прибывшие гласные христиане были приведены к присяге священником Терновским» [19].

Діяльність П. М. Добровольського в Чернігівській міській Думі можна вивчити, проаналізувавши Журнали зібрань Чернігівської міської думи. Так, наприклад, на засіданні 22 червня 1905 р. він виступив на захист виборчих прав єврейського населення: «Ходатайствовать о том, чтобы при пересмотре городского положения евреи были уровнены в избирательных правах с прочим населением» [11].

До видатних його діянь в міській Думі можна віднести складання виборчих списків для виборів в Державну Думу, які пов'язані з законом 6 серпня 1905 р.

[3, с. 159]. Те, що в інших містах робили цілі бюро спеціально запрошених робітників, в Чернігові було зроблено лише однією людиною за допомоги канцелярських сил [49]. Він розробив питання про введення загального початкового навчання в Чернігові. Видана ним брошура, яка була відправлена в інші міста, стала поштовою для розробки питання про введення всезагального навчання в містах Чернігівської губернії [4, с. 200].

Петро Михайлович не боявся висловлювати свою думку і захищати її у стінах Чернігівської думи. Так 6 вересня 1905 року він сперечався з А. Верзиловим щодо питання надання відпусток гласним. Аркадій Васильович вважав за потрібне дозволити депутатам самим вирішувати коли виходити у відпустку. У відповідь на це Петро Михайлович виступив проти такої ініціативи, бо «каждый член правления будет считать, что он вправе ежегодно брать отпуски на 2 месяца и все будут брать на 2 месяца». Хоча з іншого боку зазначив, що інколи виникають такі обставини за яких додаткові дні відпустки просто необхідні. В решті решт Дума постановила редагувати статтю 6 таким чином, що члени правління і виконуючі їх обов'язки можуть користуватися відпусткою не більше 2 місяців з дозволу правління [4, с. 198]. На засідання від 23 вересня 1905 року відбувались сварки з приводу заяви Н. Д. Пухтинського, який вимагав звіту щодо причин неприбуття гласних на зібрання Думи. Петро Михайлович висловив вдячність за сміливість збурило це питання: «Нельзя не обратить внимание на то, как многие стремятся попасть на выборах в гласные, а затем не исполняют своих обязанностей. Дума должна принять меры против абсентеизма гласных» [21]. Він запропонував взяти за приклад губернські та повітові зібрання, в котрих встановлено порядок попереджень голови про причину неявки телеграмою або листом, після чого зібрання вирішує чи є ця причина поважною. Петро Михайлович вважав необхідним карати прогульників. «Если бы меры принимались, то не было бы тех случаев, что гласный живет в Петербурге и в Думу не является» [22]. Пропозиція Добровольського була підтримана гласними. Управі було доручено готувати звіт про відвідування гласних.

Також у діях Петра Михайловича помітні риси демократизму, так як він постійно наголошував, що Дума не має права приймати рішення не порадившись з представниками тієї чи іншої структури. Наприклад при вирішенні питань Чернігівського банку він зазначив, що «мы в Думе обсуждаем проект положения без участия представителей Банка, быть может они высказали бы такое мнение, которое мы не в состоянии высказать» [13].

Він вважав, що засідання Думи мають бути відкритими для громадян і створити для цього необхідні умови. Просив гласних перенести слухання в будівлю Дворянських зібрань, так як «бывают вопросы, которые привлекают большое количество слушателей» [14].

До того ж П. М. Добровольський виступив проти закритих голосувань в Думі. «Кто является сторонником закрытой баллотировки, тот боится высказать свое мнение» [15].

21 червня 1906р. знаходимо першу згадку про П. М. Добровольського в якості секретаря, але поки що тимчасово через хворобу секретаря міської Думи. Було зібрано екстрене засідання Думи щодо дефіциту міського бюджету. Вести журнал засідання доручено помічнику секретаря Петру Михайловичу Добровольському [9]. «Вследствие избрания бывшего городского секретаря А. В. Верзилова на должность гор. головы и последовавшего утверждения его в этой должности, место секретаря с

означеного времени остается вакантным» [8].

1 вересня 1906 року були проведені вибори міського секретаря, про що було відзвітовано у докладі Управи. Після голосування було оприлюднено результати: Борисенко – 20, Добровольський – 19, Масютина – 6, Гарлицький – 3, Коваленко – 2, Шихуцький – 2, Биковський – 1 [33].

Петро Михайлович просить гласних не розглядати його кандидатуру і відмовляється від балотування вказуючи на те, що «его кандидатура не встречает сочувствия в Думе» [34]. Але думці були наполегливими. Оголошено коротку перерву і по відновленню засідання Добровольський був поставлений на балотування «в виду изъявленного им согласия». За кандидатуру Добровольського – 22, проти – 9. Дума постановила вважати його обраним на посаду Міського секретаря на строк 4 роки. Після цього слово було надано новому секретарю. Він подякував за надану йому честь і пообіцяв служити місту вірою, правдою, не за страх або честь, а за совість. Періодичні видання давали протилежні оцінки досягненням П. М. Добровольського в Миській Думі. Так, наприклад, на сторінках «Киевской Речи» була помітна критика та натяк на зв'язок Добровольського з Союзом російського народу, монархічною політичною організацією, створеною в 1905 р. Описуючи вибори на посаду міського секретаря автор зазначає: «Думская «правая» усиленно кричала за своего кандидата, но он для вида упорно отказывался. Добровольский избран при аплодисментах «правых» и громком шиканье публики» [2].

Згадуючи про події 17 жовтня 1905 р. в Чернігові С. Русова зазначає: «Тільки пізніше виявилось, що весь час, поки підготовлялась конституція, з не меншою енергією працював монархічний так званий «Союз Русского Народа», який мав зв'язок з найвищими колами і працював вільно, хоч і таємно» [48].

Але в той же час, автори «Чернігівських губернських відомостей» наголошують, що це не достовірна інформація. «Добровольский, как нам известно, не был избран исключительно «правыми». Его поддержали и некоторые «левые», иначе он не прошел бы» [5]. Було згадано про досягнення Петра Михайловича у музейній, археологічній справах. Саме за його підтримки було видано історико – археологічний календар.

Бюлетень з відомостями про голосування та обрання Добровольського секретарем складено 1 листопада 1906 р. Перший підпис в статусі міського секретаря зустрічаємо в зверненні до Чернігівського губернатора з копією зібрання Думи 15 листопада 1906 р. [20].

Виникали питання, в яких П. Добровольський не отримав підтримки гласних. Так, він виступив за заборону гласним приймати участь у будівельних підрядах міста, так як виникає можливість для розвитку корупції та хабарництва. У відповідь Г. Н. Красовський заявляє: «По мнению П. М. Добровольского всякий гласный вступающий в договор с городом имеет цель надуть город. Так можно все человечество заподозрить» [30]. Але Петро Михайлович наполягав, що необхідно «во избежание всяких личных соглашений всякую работу давати с торгов». Дума не підтримала Добровольського. Але таких випадків було дуже мало, частіше всі його пропозиції були схвалені Думою.

При розгляді бюджету на 1906 р. він зазначав, що необхідно виділити кошти на непередбачені витрати міста, так як такі витрати були в 1904 та 1905 рр. і через це була потреба зменшити витрати на інші сфери [25].

Також просить Думу виділити кошти на нову сигналізацію [27] та озброєння служителів міського банку для підтримки порядку і був підтриманий гласними [26]. 7 лютого 1906 р. було скликано зібрання для вирішення питань організації 14 Археологічного з'їзду. Було розглянуто лише програму з'їзду, в яку мали внести зміни в Москві. Петро Михайлович запропонував призначити з'їзд на першу половину серпня 1908, щоб він закінчився до початку занять в навчальних закладах. В іншому випадку не можливо буде використати шкільні приміщення [28].

Петро Михайлович був одним з ініціаторів побудови громадської бані. Через непрофесійну роботу архітектора виникла проблема з її відкриттям через неякісне виконання робіт. Спочатку він запропонував гласним сформувати ревізійну комісію і не приймати роботу без її перевірки та заключного акту. За відтермінування виступили гласні Селюк та Яроцький, але Добровольський був категорично проти: «Виновен в этом архитектор. Следует расчитаться с уменьшением цены и пустить баню в ход» [29].

Він вважав, що кожне громадське будівництво в місті має контролювати Управа. Так виникла проблема з будівництвом торгівельної школи. Для неї закупили цеглу з заводу Гінзбурга найгіршої якості за завищеною ціною [35].

Дума також підтримала його ідею, щодо упорядкування робіт з видобутку глини, так як в Чернігові вже були нещасні випадки. В Києві та інших містах, де влада контролювала процес, добування глини велось пластами, через що не відбувалось обвалів [10].

Петро Михайлович постійно зазначав про необхідність належного контролю за санітарним становищем у місті. «Санитарная комиссия – самая инертная из комиссий. Вчера управа созывала ее и почти никто из 15 членов не явился и председателя не наметили» [31]. Він запропонував обрати керівника з тих осіб, яких висунула управа. Його пропозиція була виконана і підтримана усіма гласними.

Добровольський звернув увагу гласних на недостатню кількість лікарів у місті. «На днях не оказалось возможным найти врача к внезапно заболевшему больному. Следовало бы организовать дежурство врачей или иными способами обеспечить население врачебной помощью в экстренных случаях».

Він був ініціатором створення ветеринарної амбулаторії і просив Думу виділити землю для даного проекту, зазначаючи, що в місті вже існує спільнота захисту тварин, яка намагалась втілити цю ідею в життя, але після того як фінансування було передано керівництву Казенної палати, діяльність припинилась.

Добровольський запропонував створити гуртки (комісії) гласних. Було створено комісії: народної освіти, підприємств, юридичної справи, кошторису, планування, санітарна, театральна, ринкова, оціночна, ревізійна [19].

12 вересня було скликано зібрання Думи де заслухано звіт комісії з питань надання допомоги потерпілим від погромів. Гласні висловили недовіру членам комісії, в тому числі і П. Добровольському. На захист він заявив: «Есть опросные листы, денежные журналы и протоколы комиссии, прошения пострадавших и прочее. Прошу призвести ревизию которая необходима в особенности в виду распускаемых слухов по адресу комиссии» [32].

Проаналізувати діяльність П. М. Добровольського в Думі за 1908 р. дуже важко, так як, на жаль, в фондах Чернігівського державного архіву збереглась інформація лише про 1 засідання за 19 березня 1908 р. [6]. На ньому був присутній Петро Михайлович, але в цей день не виступав з заявами та пропозиціями.

За час роботи в Думі Петро Михайлович входив до складу багатьох комісій, так, в 1905 році – ринкової, в 1909 році його разом з А. Ласкоронським, Г. Селюком, Н. Савичем, В. Острогорським обрали членом комісії по ревізійним звітам міського ломбарду [36].

Він був ініціатором створення грошового балансу для ломбарду і жорсткого контролю над доходами та витратами : «Если вопрос о балансе ставится серьезно, то недостаточно только решить, что нужен баланс, но необходимо, кроме того, выработать и форму баланса» [37]. Петро Михайлович вважав, що розпорядник не має права одноосібно вирішувати куди і в якому розмірі направляти фінансування, необхідне обговорення і вирішення цього питання у стінах Думи [23].

Доповідь комісії по ревізії з питання Міського Банку у складі П. М. Добровольського, Ф. Ф. Ладухіна. А. Я. Мироновича було представлено на засіданні Думи 8 квітня 1909 р. Думці відзначили вклад Петра Михайловича у розвиток банківської справи [39].

Також Петро Михайлович входив до складу музейної комісії. 9 червня 1909 р. він виступив на засіданні з ініціативою об'єднання всіх Чернігівських музеїв в один обласний, про розширення приміщення для музею Української давнини імені В. В. Тарновського, а також про об'єднання його з іншими існуючими чернігівськими музеями [40].

Він зазначив, що комітет XIV Археологічного з'їзду ліквідуючи свої справи постановив передати у власність міста усі залишені після виставки музейні колекції. «Получая этот дар, который, сколько известно является обычным для города, где бывают археологические съезды, Дума, естественно, должна позаботится о помещении для него и т. д.» [41].

Добровольський наголосив на існуючій необхідності розподілу речей, які залишились після з'їзду від речей історичного музею. «Как известно, по условиям разборки выставки и оставшихся после нее коллекций, все это было сосредоточено в одном и том же помещении Археологической комиссии, которое принадлежало городу. Вещи перемещались и вышла неразбериха» [42].

Петра Михайловича турбувала доля міських музейних колекцій. «Вопрос о собственнике будущего объединенного музея следует разделять: собственник или хозяин здания музея – это одно, а собственник музейных коллекций – другое» [43]. Він вважав, що за будівлю і всі господарські питання має відповідати губернське земство. Щодо до другого питання було запропоновано ідею взаємовідповідальності, тобто місто, земство та археологічна комісія зберігають право власності на колекцію. «Не важно кому принадлежит, главное не будет дробления по разным музеям». Він був ініціатором видання особливого уставу об'єднання двох музейних колекцій міського і історичного музеїв [44].

Петро Михайлович піклувався про виділення коштів на підготовку XIV Арх. з'їзду. З'їзд погодився з думкою музейної комісії і постановив:

1. Схвалити дії управи про призначення міста Чернігова місцем XIV Археологічного з'їзду. «Черниговское земство, заинтересовано в изучении родного края и былой жизни его населения и в частности научном обследовании исторических памятников, окажет возможное с его стороны содействие».
2. Доручити постійній музейній комісії прийняти на себе організацію міського попереднього комітету Археологічного з'їзду.
3. Поповнити склад постійної музейної комісії трьома новими членами:

М. Д. Карвольським-Гриневським, А. А. Мухановим та В. М. Хижняковим.

4. Виділити постійній музейній комісії на 1906 р. 500 рублів [7].

У журналах засідань міської Думи вперше знаходимо знахідку про відсутність Добровольського на засіданні через хворобу [38].

9 грудня 1909 року міський голова у зв'язку з хворобою Петра Михайловича запропонував Думі просити гласного А. А. Бакуринського взяти на себе обов'язок по веденню журналу зібрання [45].

Хвороба не відступала, через погіршення самопочуття 21 грудня 1909 р. міським секретарем було обрано І. М. Якубовича [46].

Напружена праця під час підготовки та проведення XIV Всеросійського Археологічного з'їзду підірвала здоров'я Петра Михайловича. З вересня (21 серпня) 1910 р. помер на дачі в селі Подусівка від атрофії шлунку і був похований в Чернігівській Свято-Воскресенській церкві [1].

Література:

1. Бердов М. Биографический очерк // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. 1909–1910. Чернигов, 1911. Вып. 8. С. 195–204.
2. В «Киевской Речи» // Черниговские губернские ведомости. 1906. Вып. 11. С. 2.
3. Верзилов А. В. Добровольский П. М. (некролог) // Зем. сб. Чернигов, губ. 1910. № 12. С. 158–162.
4. Верзилов А. В. П. М. Добровольський (біографічний очерк) // Труды Чернігівської губернської архівної комісії. Чернігів., 1911. Вип. 8. С. 195–204
5. Выборы городского секретаря в Чернигове // Киевская Речь. 1906. № 11. С. 12.
6. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 1. Спр. 340. Арк. 2.
7. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 2. Спр. 142. Арк. 14.
8. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1515. Арк. 132.
9. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1515. Арк. 141.
10. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1515. Арк. 143.
11. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1515. Арк. 262.
12. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1515. Арк. 284.
13. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1515. Арк. 285.
14. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1515. Арк. 448.
15. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1515. Арк. 463.
16. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1558. Арк. 1.
17. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1558. Арк. 24.

18. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1558. Арк. 35.
19. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1558. Арк. 51.
20. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1558. Арк. 134.
21. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1558. Арк. 294.
22. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1639. Арк. 5.
23. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1639. Арк. 5.
24. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1639. Арк. 27.
25. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1639. Арк. 27.
26. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1639. Арк. 31.
27. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1639. Арк. 32.
28. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1639. Арк. 68.
29. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1639. Арк. 143.
30. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1639. Арк. 157.
31. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1639. Арк. 273.
32. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1639. Арк. 324.
33. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1639. Арк. 324.
34. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1639. Арк. 473.
35. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1902. Арк. 5.
36. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1902. Арк. 85.
37. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1902. Арк. 216.
38. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1902. Арк. 275.
39. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1902. Арк. 308.
40. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1902. Арк. 309.
41. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1902. Арк. 310.

42. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1902. Арк. 311.
43. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1902. Арк. 312.
44. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1902. Арк. 584.
45. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1902. Арк. 612.
46. Демченко Т., Тарасенко О. До історії діяльності Чернігівської міської думи в жовтні 1905 // Сіверянський літопис. 2006. Вип.2. С. 11–19.
47. Из залы Черниговской городской думы // Земский сборник Черниговской губернии, Чернигов. 1905. № 2. С. 137–150.
48. Коваленко О. Добровольський Петро Михайлович // Бібліографічний довідник «Українські архівісти». К., 2007. Вип. 1 (XIX ст. – 1930-ті рр.). С. 192–193.
49. Пристайко В. Участь П. Добровольського в роботі Чернігівської губернської вченої архівної комісії // Сіверянський архів: Науковий щорічник. Ніжин, 2007. С. 78–80.
50. Ясновська Л. Участь чернігівців у підготовці та проведенні XIV Всеросійського Археологічного з'їзду // Шрагівські читання: збірник статей та матеріалів / Відп. ред.. О. Б. Коваленко. Чернігів, 2012. Вип. 2. С. 127–137.